

АРАБО-ПРАВОСЛАВНА РЕВОЛЮЦІЯ В ПАЛЕСТИНІ (1908–1913)

У складному вузлі проблем Палестини невіршеним залишається питання арабо-грецького протистояння, що триває вже понад століття. Початківцями у вивченні цієї проблематики були російські дослідники Померанцев, Соколов, Леонт'єв, що гуртувались у Православному палестинському товаристві. На сторінках його періодичного видання, крім наукових розвідок, регулярно виходила рубрика “Вести с Православного Востока”, в якій аналізувались поточні події у православній громаді Палестини. Серед сучасних російських дослідників подій початку ХХ століття чільне місце належить Якушеву. Однак у його дисертації арабо-православна революція розглядається як черговий арабо-грецький конфлікт, і мало уваги приділено культурному відродженню. Серед західних дослідників зацікавлення арабо-грецькою конфронтацією пов'язане з розвитком новітнього палестинознавства та зростанням нового міжетнічного напруження в Єрусалимській патріархії, що спостерігається з початком 90-х років минулого століття. З англомовних досліджень потрібно відзначити Kildani, Bawasla, Matossian, Vatikiotis, де подається аналіз стану церковних відносин від початку ХІХ століття, та окремі події 1908–1913 років.

Таким чином, означена проблема не була об'єктом комплексного дослідження, а для його цілісності потрібно розглянути тяглість міжетнічного конфлікту від його витоків до початку Першої світової війни.

І. Витоки конфлікту

Арабо-грецький конфлікт є складовою частиною процесу протистояння між православними етносами колишньої Візантійської імперії і грекомовною спільнотою, витоки якого сягають кінця ХV століття, коли внаслідок домовленості грецької еліти Фанару і турецького уряду було утворено міллет Рум. Цей релігійно-політичний інститут об'єднував усіх православних підданих Османської імперії незалежно від етнічної приналежності і підлягав духовній і світській владі константинопольського патріарха.

Ставши опорою турецького панування, фанаріоти розпочали політику елліністичного імперіалізму на поствізантійському просторі, захоплюючи владу в не грекомовних автокефальних чи автономних православних церквах.

Першою була Олександрійська церква, де завдяки діяльності ченця Йоакима влада стала належати грекам. Така ж політика проведена ним і в Синайській архієскопії. Наступною стала Єрусалимська патріархія в 1534 році. За переказом, чернець Германос, добре вивчивши арабську мову, вирушив з Олександрії в Єрусалим. Вдаючи із себе араба, він був обраний патріархом і за час свого управління висвячував у сан ієрархів лише греків [Базилі 1875, 200]. У 1711 році влада була захоплена у Валаській і Молдовській церквах, у 1724 році Антіохійську церкву очолив грек, у 1739 році греки захопили владу в Сербській церкві. Захоплення влади супроводжувалось еллінізацією і нівеляцією національних обрядових особливостей. Таке ставлення до іншомовних спільнот було успадковане з античності, де церковні ієрархи тетрархії (авторитет чотирьох провідних церков) ототожнювали православ'я з еллініською культурою і зверхнім ставленням до чужинців ("варварів").

Особливо процес еллінізації посилювався із другої половини XVIII століття до 1821 року – часу найбільшого ослаблення Османської імперії. Фанаріоти взагалі перестають рахуватись із церковним правом і історичними традиціями. У 1750 році Аллепська митрополія Антіохійської церкви віддана під пряме керівництво константинопольського патріарха, 1766 року скасовано автокефалію Сербської церкви, наступного року – автокефалію Македонської архієскопії. Легкість встановлення еллінократії пояснювалась тим, що для доби турецького панування до Грецької революції був характерним пріоритет релігійного чинника над мовним. Однак потрібно відзначити, що навіть у час тотальної еллінізації серед православних спільнот існували осередки плекання культурної самобутності: Нямецький монастир у Молдовії, гурток учнів Паїсія Хілендарського в Болгарії, Воскопоя в Албанії, видавнича діяльність караманлійців – тюркомовних православних Анатолії, Бейрутський осередок арабомовних православних, де велось місцеве літописання, і де арабомовний митрополит Афанасій Мхала у 1813 році зробив спробу посісти патріарший

антіохійський престол [Крымский 1971, 383]. Подібні осередки існували і в сербських регіональних церквах, де панували греки.

Період децентралізації – це виникнення такого феномену, як грецьке просвітництво, яке розглядає іншомовних православних як варваризованих греків, а його політичним завданням є звільнення від турецького панування. Визволення зовсім не означало відокремлення Греції від імперії, а передбачало захоплення в ній влади, оскільки сама Османська імперія вважалася спадкоємницею Візантійської, і, відповідно, підлеглий їй території – грецькими землями. Провал амбіційних планів і визволення лише території Еллади після 1830 року вносить розкол у грекомовну спільноту Східного Середземномор'я і кладе початок кризи ідентичності. Афінський осередок свої історичні корені бачить в античності, константинопольський осередок – у церковно-візантійській спадщині. Завдяки сприянню інтелігенції новопосталої держави, етнонім “елліни” поступово, десь до початку ХХ століття, змінює загально розповсюджену самоназву “ромей”.

Грецька революція 1821–1830 років започаткувала також процес формування нових ідентичностей, що утверджували свою самобутність при запереченні належності до елліномовної спільноти. Спочатку це була реакція самозахисту від репресій турецького уряду, який не розрізняв православних підданих за мовною ознакою, а потім як пробудження історичної пам'яті. Першим поштовхом у лавиноподібному процесі стало Валаське повстання, що мало вплив у Північній Болгарії, у місті Тирново. Загалом рух у спільнотах проти грецької гегемонії розпочинався з етнічного ядра і поширювався на периферію. Його динаміка і масовість залежали від тривалості в минулому державних традицій і незалежних церковних інститутів. Не всі і не відразу усвідомлювали себе як спільноту, відмінну від грекомовної. На Балканах прихильники греків отримали назву “грекомани”, однак з часом їхня кількість зменшувалась. Особливо ескалація міжетнічного протистояння набрала обертів у 90-ті роки ХІХ століття. На початку Младотурецької революції в окружному посланні константинопольський патріарх назвав себе головою ромейського народу, проте усвідомлення приналежності до цієї спільноти збулось здебільшого до грекомовного виміру. Своєрідним генератором,

який підтримував і заохочував боротьбу проти грецького домінування в 1821–1914 роках, була Румунія. Антигрецький визвольний рух став об'єктом боротьби за впливи між Ватиканом, російським урядом і протестантськими місіями. Останні несли із собою комплекс секулярних ідей, через що мовний чинник у формуванні ідентичності став пріоритетним над релігійним. Це мало особливе значення для албаномовних та арабомовних православних, у яких процес відштовхування від грецької спільноти відбувався при одночасному утвердженні їхньої приналежності до своїх єдиномовних мусульманських спільнот на основі над-конфесійного секулярного націоналізму.

Арабомовні православні мешкали розпорошено на території від Каїру до Діярбакиру, яку в історичній географії прийнято називати аль-Машрік. Вони об'єднувались у три автокефальні патріархати (Олександрійський, Єрусалимський, Антіохійський) та автономну Синайську архієскопію, які, як вже було згадано, очолювали греки. Арабами себе вони не називали. Ця назва була для них екзоетнонімом, яким їх позначали православні паломники з інших країн. Самоназвою для них служила релігійна приналежність – ортодокси (православні), що була одночасно означенням етнічної самосвідомості. На самому Арабському Сході сусідні етноси називали православних “мелькитами”, що означало “прихильники влади візантійського імператора”. Характерною особливістю, що вирізняла арабомовних православних від решти спільнот Руму, була наявність унії, що виникла 1724 року внаслідок перманентної ворожнечі між родовими кланами в Антіохійській патріархії і поширилась на інші патріархати. Боротьба між двома релігійними спільнотами до Грецької революції була, по суті, продовженням міжкланової боротьби, а не прихильності певним догматам. При посиленні еллінізації відбувалось посилене перетікання у східний католицизм, при спробі латинізувати східний обряд виникав зворотній рух. Російський церковник Порфирій Успенський (1805–1885) зазначав, що: “...уніати-миряни є такі ж самі, як і православні, але більш марнославні і наполегливі” [Успенский 1910, 254], тобто, говорячи сучасною термінологією, більш пасіонарні. Цей чинник обумовив і особливості арабо-православного руху 1821–1909 років, який можна умовно поділити на три етапи:

I-й етап (1821–1830 рр.) Під час Грецької революції ортодокси зазнають утисків і переслідувань. Уніати вперше відмежовують себе від православних [Базили 1875, 275]. Змінюється ставлення турецького уряду до східних католиків, влада припиняє репресії і виділяє уніатів у окремий міллет “Рум-католикіє”.

II-й етап (1832–1847 рр.) Пов’язаний з діяльністю харизматичного і енергійного патріарха східних католиків Максима Мазлума (1832–1855), який титулується як патріарх Антіохії, Єрусалима і Олександрії. Автор концепції, згідно з якою східні християни трьох патріархатів завжди перебували у духовному зв’язку з Римом, а нав’язана схизма (розкол) – це наслідок діяльності візантійських імператорів і константинопольських патріархів. Полеміка і боротьба із грецьким духовенством за формуою конфесійна, за суттю – національна. Серед православних архімандрит Афанасій Касир засновує школу в монастирі для арабомовного духовенства. З її закриттям просвітницьку діяльність продовжують священники Йосиф Хаддад у Дамаску і Спиридон Сарруф у Тріполі. Православно-католицька боротьба за церковні головні убори духовенства – камілавки – завершується окружним посланням Мазлума 1847 року, де він офіційно іменує себе патріархом мелькитським. Послання викликало сплеск полеміки і пошук арабомовними православними своїх історичних коренів.

III-й етап (1848–1909 рр.) Започатковується вже власне боротьба православних арабів проти греків у Бейруті, яка з часом поширюється на весь аль-Машрік і може бути також, у свою чергу, поділена на три стадії:

I-а стадія (1848–1860 рр.) Американська духовна місія в Бейруті веде культурно-просвітню роботу серед православних арабів. Серед новопосталих підприємців і світської інтелігенції зароджується ідеологія арабського секулярного націоналізму. У січні 1848 року російський посол у Константинополі Титов фіксує, що американські місіонери підбурюють православних обра́ти патріархом араба [Титов 1910, 773]. У наступному місяці православна громада міста вступає у відкритий конфлікт із патріархом Мефодієм із приводу обрання бейрутського митрополита. У 1851 році, з метою координації інтелектуальних сил, засновується Наукове товариство православних, яке поширює свої впливи на всю Велику Сирію. Однак жажлива різанина хрис-

тиян мусульманами в Лівані і в Дамаску 1860 року стала великим регресом на шляху панарабського християно-мусульманського зближення.

2-га стадія (1860–1890 рр.) Зростанню антигрецьких настроїв серед православних спільнот Османської імперії сприяло об'єднання Дунайських князівств у єдину державу Румунія в 1859 році. Уряд князя Кузи і його наступника активно допомагав визвольному руху, зокрема проголошенню автокефалії Болгарської церкви. Конфіскація маєтків грецького духовенства дошкульно вдарила по позиціях еллінократії в Єрусалимському і Олександрійському патріархатах. Цей час був позначений локальними конфліктами із грецьким духовенством, 1865–1870 рр. – бойкот бейрутцями митрополії до обрання митрополитом араба; 1870 р. – спроба за допомогою уряду хедива в Єгипті взяти участь у обранні олександрійського патріарха лише арабами; 1872–1874 рр. – заворушення в Палестині проти місцевої чернечої громади.

3-тя стадія (1891–1909 рр.) Характеризується масовістю боротьби проти грецького панування. Ескалація напруги міжетнічного протистояння відбувалась під час виборчих кампаній патріарха на Антіохійський престол. Перша кампанія з початку весни до середини осені 1891 року збурила громадську думку, хоча спроба обрати патріархом араба зазнала поразки. Під час другої виборчої кампанії 1898–1899 рр. вперше за двісті років було обрано араба Мелетія Думані. Третя кампанія першого півріччя 1906 року була спробою реваншу для греків. У цей час етнонім “араби” стає самоназвою арабомовних православних [Жузе 1910, 645], чому сприяє розповсюдження періодики. Журнал “аль-Хіляль”, який у 1892 році починає видавати Джірджі Зейдан, стає рупором арабського націоналізму, там лунають заклики до християно-мусульманського співробітництва. Врешті під час Младотурецької революції константинопольський патріарх влітку 1909 року визнав араба на Антіохійській кафедрі і здобутки арабів у Єрусалимській патріархії. Однак, якщо ця дата була для першої завершенням боротьби, то для арабів-палестинців радше її початком.

Паломники до середини XIX століття відзначали низький культурний рівень арабів Палестинської патріархії. З часу захоплення влади греками не відомо жодної писемної пам'ятки, ство-

реної палестинським арабом, жодної школи, арабська людність була майже суцільно безграмотна, крім священників, освітній рівень яких не набагато перевищував рівень їхніх парафіян.

Чисельність грекомовної спільноти в Палестині була невелика, зосереджена переважно в Єрусалимі та приморських містах. Для утримання влади в патріархії і захисту від домагань на святі місця католиків і вірмен утворилося Святогробське братство – своєрідний чернечий орден. З його складу обирались архімандрити, єпископи, всі члени синоду і патріарх, який на той час рідко мешкав у Палестині. Агіотафіти (ченці-святогробці) мешкали у близько двадцяти монастирях, зосереджених головним чином в Єрусалимі. Резиденція знаходилась у храмовому комплексі Гробу Господнього. Жоден араб не міг стати ченцем братства, а відтак і єпископом. У статутах 1687, 1755, 1766 років зазначалося: “Не потрібно брати гроші в борг у арабів, вступати з ними в торг або грошові угоди. Прокляття на того, хто долучиться до їхньої партії або очолить її проти будь-якого брата і взагалі дасть привід заподіяти будь-яку шкоду святому монастирю... із арабів ніхто не повинен прийматись не тільки у братство, але і для послуг у монастир” [Соколов 1906, 15, 19]. Орден був власником великої кількості нерухомості в Палестині і отримував величезні прибутки від паломників. Дуже важливим джерелом доходів були прибутки від метохій, розміщених в основному в Дунайських князівствах і Грузії. Потрібно сказати, що доходи у великій кількості витрачались і на арабську громаду – як сплата братством податків, грошова допомога бідним, безкоштовне лікування і роздача хліба, оплата житла мешканців Єрусалима. Таке культивування споживацьких, утриманських настроїв у поєднанні з політикою тримання в невігластві дозволяло за допомогою турків спокійно перебувати при владі в патріархії протягом XVI–XVIII століть.

II. Передумови революції

Дев'ятнадцяте століття принесло численні виклики для Святогробського братства. Пожежа в голгофському храмі 1808 року, непродумані витрати на будівництво у Віфлеємі та припинення паломництва у зв'язку із Грецькою революцією призвели до величезної заборгованості. Але куди більшою загрозою агіотафітського панування стала діяльність Американської духовної місії

з осідком у Бейруті. Місіонерам не складно було помітити етнокультурну відмінність як передумову до майбутнього конфлікту. Схожою ситуація була з попереднім осідком місії на Мальті, де тубільна мова (з походження арабська) за час майже трьохсотлітнього правління Мальтійського ордену була упосліджена, а латинська (мова католицької церкви) і похідні від неї романські – стали офіційними. Із встановленням британського панування на острові виникла світська інтелігенція. Батько мальтійського націоналізму і фундатор мальтійської філології Мікіель Антон Вассаллі (1764–1829) увійшов у конфлікт із церквою і помер відлучений. Американські місіонери скористались ситуацією і у 30-х – 40-х роках розпочали засновувати школи і роздавати безкоштовно біблійні книги арабською мовою (до цього священники користувались рукописами). Церковний староста міста Назарет Абу-Назр сам відкрив школу і отримав книги від американців, його донька уміла читати і писати – єдина з жінок на всю Палестину. За це він був усунений із посади грецьким духовенством [Успенский 1910, 74]. Саме Американська, а не Російська місія, як це стверджується в офіційній історіографії Єрусалимської патріархії [Краткая история], підштовхнула до конфлікту, або, з арабської точки зору, боротьби за свої права. Реакцією патріархії стало заснування своїх шкіл, на кінець 40-х таких було вже 25 [Базили 1875, 220].

Період із другої половини XIX – початку XX століття характеризувався інтенсивною колонізацією Палестини. Змінився антропогенний ландшафт території. Там, де до недавнього часу лежали руїни давніх споруд, а сполучення між містами було небезпечне з боку розбійницьких ватаг бедуїнів, тепер пролягали дороги і залізниці, споруджувались культові і цивільні споруди, відбувалась розбудова Єрусалима. У регіон ринула величезна кількість паломників. Конфесійній відособленості прийшов кінець, православні араби знайомились з іншими умовами життя, що не могло не позначитись на взаємовідносинах роздільного існування бінарної спільноти Єрусалимської патріархії. У її юрисдикції населення мешкало в понад вісімдесяти населених пунктах Палестини і Заїорданія, в ній служили сімдесят священників і було п'ятдесят храмів [Базили 1875, 248]. Однак до початку XX століття Палестинська церква втратила своїх парафіян через протезізм.

Найпотужнішу місіонерську діяльність став проводити Латинський патріархат, відновлений 1847 року Папою Римським. Перед початком Першої світової війни кількість його парафіян складала майже половину Єрусалимської церкви. Такий успіх був пов'язаний з шанобливим ставленням до арабської культури. Його керманіч Йосиф Валерга (1847–1872) висунув гасло: “Патріархат буде пародією і примарою без місцевого духовенства”. До близько двадцяти заснованих чернечих орденів приймалися не лише європейці, а й араби. На 1906 рік юрисдикція патріархії була вкрита мережею із 92 шкіл, в яких навчались діти всіх конфесій. Значно менші успіхи мали уніати, ними було засновано 1882 р. семінарію святої Анни в Єрусалимі. У тому ж місті 1893 р. на екуменічному з'їзді з боку останніх вперше відкрито пролунав протест проти спроб латинізувати східний обряд. Іншою була діяльність Англійської місії, яка діяла разом із лютеранськими пасторами до 1886 року. Кількість послідовників двох новостворених протестантських громад була мізерною, але вплив культурно-просвітніх закладів і благодійних товариств дуже великим. Помітних успіхів у просвіті досягло Британське місіонерське товариство, однак у нього відбувся конфлікт із нововисвяченими арабськими священиками, які провели в 1905 році Тубільний церковний з'їзд. Не відкидаючи іноземне керівництво, вони вимагали самоврядування і уважнішого ставлення до місцевих умов. Арабів підтримав єпископ Єрусалима Джозеф Білф (1887–1914), який конфліктував із товариством. Не бажаючи псувати відносини із православними (відбувався екуменічний діалог між грецьким православ'ям і англійканством), він виступав за надання освітній системі надконфесійного характеру. У англійканській школі здобув освіту православний Халіль Сакакіні (1878–1953) – педагог і просвітній діяч [Ben-Bassat, Ginio 2011, 225]. Таким чином західні місії не лише займалися прозелітизмом, а й пробуджували національну свідомість та виховували кадри світської, з європейськими цінностями інтелігенції. Неофіти з місії подавали православним приклад для наслідування у відстоюванні своїх прав [Khildani 1903, 23].

Більш небезпечною для грецького панування стала експансія єдиновірної Росії. Після Андріанопольського миру Східне Середземномор'я стає головним вектором зовнішньої політики ро-

сійського уряду до 1917 року. Прагнучи анексувати означені території, уряд починає розглядати ідеологію панеллінізму як бар'єр до своїх задумів і підтримує антигрецький рух у церквах, де місцева верхівка не проявляла лояльності до посилення російської присутності. Першим у Палестині і у Великій Сирії в цілому цю політику почав втілювати архімандрит Порфирій Успенський – голова Російської духовної місії, заснованої в Єрусалимі в 1847 році. Поразка у Кримській війні не зупинила російської експансії. Однак ефективність трьох державних установ: консульства, палестинського комітету, духовної місії – через неузгодженість дій була малоефективною. Голова духовної місії Антонін Капустін (1865–1894) здійснив величезне скуповування земель, водночас російський уряд стимулює масове паломництво. Ефективність культурно-просвітницької діяльності в Палестині в рази зростає із заснуванням Православного палестинського товариства 1882 р. за проектом високопосадовця Хітрово. Територія Єрусалимської патріархії вкривається мережею початкових шкіл. Створюються школи середнього типу в Бейт-Джалі і Віфлеємі з російською мовою викладання, але із широким використанням арабської. У школах Палестинського товариства здобув освіту Халіль Бейдас (1874–1949) – відомий згодом журналіст і письменник. Для інших арабів отримання освіти в товаристві давало можливість здобути кар'єру в Росії, як, наприклад, для Бандалі Джаузі (Пантелеймон Жузе) – талановитого сходознавця, який виступав проти ідеї панарабізму (як і більшість русофілів), пропагуючи серед православних арабів ісламофобію. Розширення російської присутності стало набувати загрозливих масштабів, почала створюватись паралельна церква в Палестині, а арабський фактор став зручним засобом тиску.

Зовнішні загрози стимулювали до національного пробудження і опору грецької громади Палестини, що почалось за патріарха Афанасія (1827–1844). Ним, як вже було згадано, відкриті школи, здібні юнаки відіслані на навчання до Німеччини і в Афіни. Був ліквідований борг патріархії. Ченцем Анфімом Анхіальським (помер 1833 р.) написано твір “Зневажений Єрусалим” про діяльність Святогробського братства як охоронця святих місць. Головною ворожою силою розглядалась Росія. Агіотафіти добре розуміли наміри і наслідки російського панування, в чому допо-

магала грузинська еміграція. У цій країні російський колоніальний режим до 1844 року визначався особливою брутальністю, була ліквідована автокефалія церкви, спалахували локальні повстання аристократії і селян. Грузинське духовенство втікало до свого давнього осередку в Палестині – монастиря Святого Хреста. Консул Базілі 1843 року в листі до посла в Константинополі писав: “Хрестовий монастир відданий пожиттєво якомусь втікачу грузинському архімандриту, який став набирати своїх земляків, таких же втікачів” [Базили 1910, 744]. Але згодом російській владі вдалось ліквідувати осередок, і в монастирі була створена головна грецька школа Палестини, яка діяла з перервами з 1855 по 1909 рік. Незважаючи на нав’язану російську присутність і прозелітизм, грецькому духовенству вдалося утримувати ситуацію під контролем, підвищити свій освітній рівень і навіть призначати патріархів на Антіохійський престол протягом 1850–1898 років. Статут 1874 року, за яким відбувалось управління патріархією, повністю відсторонював від цього процесу мирян.

Новим поштовхом до пожвавлення грецької діяльності стало послаблення впливу Росії у зв’язку з поразкою останньої у війні з Японією. У 1904 році почав видаватись журнал “Новий Сіон”, який об’єднав найкращі інтелектуальні сили. Того ж року у Греції створюється Пірейське пароплавне товариство з метою збільшення паломництва. У Афінах розглядаються плани грецької колонізації Палестини [Вести с православного Востока 1905, 558]. Переконаний панеллініст олександрійський патріарх Фотій Петроглу закликав втрутитись константинопольського патріарха і силоміць відновити владу еллінократії в Антіохійській патріархії у 1906 році після смерті Мелетія Думані. Незадовго до згаданих подій в Афінах 1902 року виходить праця архімандрита Хризостома Пападопула про історію Єрусалимської церкви. У ній стверджується про ранній період еллінізації Палестини з часів Олександра Македонського, про перетворення християнської спільноти на елліномовну вже після 70 року нашої ери і епізодичний характер арабомовної присутності в історії управління церквою [Жузе 1910, 623]. Ця концепція історії Сіонської церкви присутня і на офіційному сайті патріархії [The First Church]. Однак пропагувати ці думки, як і тезу про те, що православні араби є лінгвістично асимільовані греки, грецька верхівка вже не могла.

Вона втратила контроль над вихованням арабомовної молоді. На 1905 рік патріархії належало 80 шкіл (60 чоловічих і 20 жіночих) з 155-ма вчителями, в яких навчалось 4500 учнів, але регулярно відвідувало школу 3800. Школи були відомі своєю низькою якістю. У той же час Імператорське православне палестинське товариство в межах патріархії мало 25 шкіл, в яких навчались 1300 учнів. У школах західних місій навчалось близько трьох тисяч православних дітей [Вести с православного Востока 1906, 142].

Формування нової арабо-православної ідентичності як протиставлення себе грекомовній спільноті відбувалось у Палестині вкрай повільно. Заворушення 1872–1874 років, інспіровані російським урядом і пов'язані з усуненням патріарха Кирила (1845–1872) за підтримку болгарської автокефалії, мали епізодичний характер. Палестинці в цьому випадку виступали не проти греків як таких, а були невдоволені управлінням агіотафітів (російський уряд припинив отримання доходів із маєтків у Бесарабії і Грузії). Делегація арабів, що прибула до константинопольського патріарха в червні 1874 р., прохала останнього перевести парафії Яффи, Рамли, Гази і Ліди у пряме підпорядкування Константинополя [Леонтьев 1911, 138]. У той час, коли з 1891 року в арабомовній пресі Антіохійської і Олександрійської патріархій вирувала полеміка із греками, інтелігенція в Палестині починала тільки формуватись. Проте кампанія в російській пресі проти святогробців за час правління палкого еллінофіла патріарха Герасима (1891–1897), ініційована арабами Жузе, Муркосом, Хававіні, також сприяла зростанню ворожих настроїв до правління церквою агіотафітами, що відображалось в лайливому прізвиську “циганські собаки” [Крымский 1971, 108]. Антиеллінські настрої зростають у відповідь на грецький тиск з 1905 року. Згідно з даними патріархії, в межах її юрисдикції мешкали 48 тисяч православних, з яких 45 тисяч були арабомовними. Нова світська інтелігенція все більше усвідомлює ненормальність ситуації, коли влада в церкві належить абсолютній меншості. Того ж року, коли помер митрополит Патрикій, населення Акри стало вимагати в патріарха висвятити їм ієрарха з арабів. Відмова призвела до бойкоту митрополії, який тривав до Младотурецької революції [Вести с православного Востока 1907, 331]. З падінням авторитету

Росії антигрецький рух йшов під гаслами прозахідного арабського націоналізму. Жузе, аналізуючи діяльність арабських націоналістів, в 1906 році відзначав: “Таким чином на Близькому Сході насуваються нові хвилі, назрівають нові події, які можуть мати небезпечні наслідки, і не дай Боже, щоб вони застали нас так само мало підготовленими, як і на Далекому Сході” [Жузе 1906, 618].

III. Революція

Потужним імпульсом, що спричинив вибухову революційну хвилю народів Сходу, була Російсько-японська війна. Перемога Японії стала надихаючим прикладом боротьби за національний суверенітет і громадянські свободи. У революціях, що прокотились євразійським простором – Російській, Младотурецькій, Іранській, Сінхайській – поважну роль відігравали недержавні етноси, які не об’єднувались в єдиний революційний рух із панівними націями, що виступали проти власних збанкрутілих режимів, а набували власного автономного розвитку.

Младотурецька революція, що повалила деспотичний режим Абдул-Хаміда II давала можливість арабо-православній спільноті усунути майже чотирьохсотрічний режим агіотафітів у патріархії. Арабська громадськість домагалася скасування дискримінаційних положень 1874 року і висувала такі вимоги, як участь представників народу у виборі патріарха, допущення арабського населення у Святогробське братство, надання арабам права бути висвяченим в ієрархи. Першим стояло завдання створення змішаної ради з духовенства і мирян для вирішення всіх світських, церковних, в тому числі і фінансових проблем, як це відбувалося у грецьких церквах Константинопольського і Олександрійського патріархатів. Відкинення вимог арабської сторони спричинило революцію, яка тривала майже п’ять років і пройшла три етапи.

Перший етап революції тривав із жовтня 1908 по середину лютого 1909 року і супроводжувався зростаючими одна за одною фазами ескалації міжетнічного протистояння. Спираючись на 111-ту статтю конституції, яка надавала право створення у провінції національними меншинами своїх рад, делегація у складі сорока провідних представників арабської громади Єрусалима 19 жовтня вирушила до патріархії і подала свої вимоги. Через день делегація вдруге зустрілась із патріархом і синодом. Грецька

ієрархія задовольнила другорядні вимоги і рішуче відмовилась від головних. Це викликало величезне обурення і 23 жовтня на храмове свято в церкві святого Якова, де служба відбувалась арабською мовою, сталась сутичка із грецьким духовенством. Арабські діячі звернулись за підтримкою і розіслали свої листи до всіх арабських християнських і мусульманських газет Сирії і Єгипту із викладом своїх вимог, що одразу викликало антигрецькі настрої в Арабському світі. З Єрусалиму рух почав поступово поширюватись не тільки на міста, але навіть села Палестини [Ben-Bassat, Ginio 2011, 228]. Для координації зусиль арабськими активістами був створений спеціальний комітет, який надіслав делегатів у провінцію. Делегати були послані і від Святогробського братства, але всі їхні обіцянки, як збільшення грошових субсидій, заснування безкоштовних шкіл і т. д., були проігноровані. Представники арабських спільнот солідаризувалися з єрусалимським осередком, визнали його провід і обіцяли підтримувати з ним постійні зв'язки.

Ситуація почала набувати загрозливого характеру і патріарх Даміан (1897–1931) вирішив піти на деякі поступки, зокрема згоду на заснування змішаної ради. У відповідь синод патріархії 13 грудня 1908 року усунув патріарха і призначив виконуючим обов'язки тиверіадського архієпископа Мелетія [Matossian 26]. Це викликало новий сплеск обурення, по всьому Єрусалиму пройшли маніфестації, прибули протестувальники із провінції. Натовп ходив із портретами Даміана, прикрашеними квітами. Патріарх мимоволі перетворився на лідера революції, а її першочерговим завданням стало скасування незаконного рішення синоду. Не визнав його за законне і сам патріарх. Незважаючи на тиск синоду, потік телеграм від грецьких патріархів і російського посла Зінов'єва, Даміан відмовився йти у відставку [Якушев 2009, 191]. Тим часом протести перекинулись на провінцію, де громадські активісти вимагали від духовенства згадувати за службою патріарха. Якщо арабське духовенство охоче погоджувалось, то грецьке чинило спротив. У Яффі архімандрит Діюмід відмовився згадувати патріарха, за що був вигнаний із монастиря. У Назареті митрополит Феофан вдав із себе хворого, внаслідок чого після літургії в місті відбувся великий мітинг, який усунув митрополита від посади. Дізнавшись про це рішення, митрополит

вночі втік в Єрусалим. Турецький уряд не поспішав втручатися в ситуацію і підтримувати чиюсь сторону. Однак урядовий дозвіл заміснику Мелетію провести 24 грудня різдвяне богослужіння був трактований деякими як визнання рішень синоду, що викликало розпач у слабовольних. З деяких міст від арабомовних православних надійшли заяви про прихильність і відданість (аналог балканських грекоманів) [Померанцев 1909, 255–273].

Затишся, що настало в кінці грудня, було передвісником великої бурі. Увечері 2 січня 1909 року надійшла урядова телеграма про затвердження архієпископа Мелетія у званні місцеблюстителя патріаршого престолу. Наступного дня губернатор Єрусалима повідомив урядове рішення синоду. У арабів ця звістка викликала шок, оскільки мало хто очікував, що революційний уряд у Стамбулі прийме таке рішення, а потім величезне обурення. На одному з майданів Єрусалима відбувся мітинг, потім араби рушили до будинку губернатора, де висловили протест проти урядового рішення, після цього величезний натовп посунув до центрального голгофського храму Єрусалима. Агіотафіти встигли зачинитися в монастирі, але двері патріархії були відчинені, і її захопили араби. Губернатор не відважився застосувати силу і виставив охорону біля монастиря. Протест перекинувся на провінцію, де також відбувались захоплення монастирів і інших споруд. У Віфлеємі губернатор ледь умовив арабів залишити монастир, і останні погодились за умови, що їхні представники залишаться там до остаточного врегулювання. На свято Богоявлення на цвинтарі святого Сіону відбулась величезна маніфестація, в якій взяли участь делегати з інших міст. Із самого ранку зібрання почалось чином великого освячення води, що супроводжувалось вигуками і пострілами зі зброї (звична практика православних арабів при проведенні богослужінь на відкритому повітрі). Потім процесія рушила до будинку губернатора, а далі до центрального храму, де відбувся молебень за здоров'я патріарха, і виголошувались патріотичні промови, що справило гнітючий настрій на блокованих агіотафітів [Померанцев 1909, 271–279].

Події в Палестині викликали занепокоєння в турецького уряду, і до Єрусалима була направлена спеціально створена комісія. Це спричинило протест грецької громади, яка розглядала будь-яку ревізію статуту 1874 року як порушення прав Сіонської церкви.

Тим часом ситуація загострювалась, якщо до цієї фази революція загалом представляла собою мирні ненасильницькі акції громадської непокори, то тепер набувала все більш насильницького характеру, траплялись навіть убивства. Були захоплені деякі монастирі в Єрусалимі, і відбулась спроба захоплення приміщення грецької прогімназії. Комісія прибула 26 січня і відразу взялася до розгляду справи. Через день у готель, де засідала комісія, був запрошений патріарх, який не покидав своєї резиденції із 13 грудня. Його подорож і повернення супроводжувались схвальними вигуками арабського натовпу. Наступного дня в готель був запрошений виконуючий обов'язки місцеблюстителя архієпископ Мелетій. Врешті 30 січня комісія, попередньо відвідавши патріархію і центральний монастир, прийняла рішення про незаконність позбавлення патріаршества Даміана і закликала сторони до примирення.

Святогробське братство відмовилось визнати рішення комісії, припинило з нею спілкування і вислало протест великому візиту і міністру віросповідань за втручання в канонічні справи. Агіотафіти сприймали визнання Даміана як перехід влади в патріархії до арабів і, відчуваючи підтримку двадцятимільйонної спільноти Грецького світу, що намагався вплинути на турецький уряд, вирішили стояти до кінця. Розпочалась найбільш напружена завершення фаза протистояння, яка вирізнялась наполегливістю і впертістю обох сторін. Увечері 31 жовтня араби захопили церкву святого Якова і спорудили барикаду біля дверей центрального храму. Араби бажали, щоб богослужіння у храмі Воскресіння здійснив патріарх, цьому спротивилися агіотафіти, тоді араби заявили, що у храм не пустять жодного ієрарха. Губернатор, побоюючись сутички, заборонив проводити службу і ченцям, заспокоєні араби розійшлись. Однак святогробці провели її таємно, що викликало обурення, і араби наступного дня почали нападати на греків просто на вулиці. Постраждав редактор "Патена" Папамихаїл, був поранений скевофілакас Святогробського братства архімандрит Євфимій. Владою було вжито заходів для наведення порядку, проте увечері з Віфлеєма підійшов загін арабів, озброєний палицями. І напади, і облога храму відновилися. Був смертельно поранений один грек. У наступні дні становище не змінилося, але вже 7 лютого надійшло урядове розпорядження

про те, щоб у столицю прибули для з'ясування справи патріарх і два члени синоду. Це викликало розпач в арабів. Того ж дня під охороною солдатів, зазнаючи принижень і образ, у Константинополь вирушили вже згадуваний Хризостом Пападопуло, майбутній архієпископ Елладської церкви, і Мелетій Метаксіс, майбутній константинопольський патріарх. Араби всіляко блокували від'їзд патріарха, хоча останній починав коливатись. У вівторок 10 лютого пролунав тривожний поголос, ніби в уряді є намір вивезти патріарха в Константинополь для суду над ним. Араби із прапорами рушили до патріархії, вигукуючи, що швидше дозволять собі померти, ніж віддати патріарха. Влада спростувала ці чутки. Того ж дня о шостій годині вечора помер місцеблоститель патріаршого престолу Мелетій, що викликало вже розпач у греків. Місцблостителем було обрано назаретського митрополита Феофана. Наступного дня араби перешкождали похованню Мелетія, а увечері до акцій відплати вдалися греки, було вбито чотирьох арабів і трьох поранено. Вбивство викликало величезне обурення в місті, і 12 лютого відбулись погроми греків. Влада ув'язнила 150 осіб обох національностей. Арабські делегати вимагали від комісії рішучих дій. У наступні дні в місті щодня відбувались мітинги і зібрання біля центрального храму, будинку губернатора, грецького консульства, що постійно поповнювались делегатами з міст і сіл. У Єрусалимі на підтримку православних арабів пройшли мітинги арабів-мусульман. Врешті вранці 16 лютого озброєний натовп підійшов до будинку генерал-губернатора, вимагаючи негайного випровадження бунтівливих монахів і погрожуючи зруйнуванням монастирів і знищенням ченців. Близько п'ятої години вечора генерал-губернатор Назим-паша вирушив на переговори, а озброєний величезний натовп, що оточив центральний монастир, напружено очікував. Близько сьомої години, не витримавши напруги, ченці капітулювали і довгою вервечкою кожен особисто виходив із храму і йшов просити пробачення в патріарха. Наступного дня з мусульманського кварталу рушила процесія мусульман, із прапорами і барабанним боєм попереду, і врочисто привітала патріарха [Вести с православного востока 1909, 309–315].

Але тріумфальна перемога значною мірою була формальна. Араби мали можливість опосередковано керувати церквою через

патріарха, який був зненавиджений всім Грецьким світом і змушений рухатись у руслі арабської політики. Не існувало юридичного підґрунтя для започаткування процесу арабізації, а остаточне правове рішення було за турецьким урядом. Тому боротьба за відстоювання своїх позицій продовжувалась арабською стороною не тільки в Палестині, а й у столиці Османської імперії Стамбулі. Цей другий етап тривав до 29 травня 1910 року, коли таке рішення було прийняте.

У кінці грудня 1908 року в Константинополь вирушила делегація, яка везла свої вимоги, сформульовані у шість пунктів і висловлені ще на початку революції. Головними були чотири вимоги: створення змішаної ради, в якій дві третини представників були б від мирян і третина від ченців, можливість стати членом чернечого ордену, право духовенства обирати патріарха та право на обрання з арабів представників церковної ієрархії [13–14 1909 *تقرير*]. У столиці урядом була створена комісія, в якій брали участь представники від братства і від арабської громади. Православних арабів підтримували депутати арабської фракції парламенту. Змінив свою позицію і долучився до підтримки російський уряд. Російський посол намагався натиснути на константинопольського патріарха, щоб останній визнав Даміана. У лютому відбулось пікетування греками російського консульства [Турция. Последние известия]. Собор ієрархів Константинопольської церкви в березні готовий був визнати рішення синоду 16 лютого в Єрусалимі, але патріарх рішуче противився, вважаючи їх здійсненими під тиском. Проте вже в червні 1909 року він змушений був визнати і єрусалимського, і антиохійського патріархів. Для православних арабів Палестини визнання несло швидше шкоду, ніж користь, оскільки це давало можливість Даміану відсторонюватись від арабської політики. Бюрократична тяганина гнітюче діяла на делегацію. За майже рік її перебування справи не зрушилися з місця, а за чутками, витрати сягнули 10 тисяч лір. Врешті делегація в жовтні повернулася з купою обіцянок від турецького уряду [Вести с православного Востока 1910, 145].

У Палестині після перемоги існувало двовладдя, продовжували відбуватись захоплення і сутички за право власності між греками і арабами. Патріарх намагався усунути з посад у патріархії небажаних для себе осіб. Велике обурення братства викликав

намір Даміана виключити з каталогу Хризостома і Метаксіса. Чільне місце в його діяльності відводилось спробі підпорядкувати собі ведення фінансових справ. Занепокоєні фанаріоти створили спеціальну комісію, яка мала на місці ознайомитись зі справами патріархії, але патріарх звернувся з рішучим протестом проти втручання у внутрішні справи помісної церкви. Будь-які спроби греків-емігрантів повернутися в Палестину арабами відразу припинялися. Восени відбувся новий сплеск захоплень, і у вересні припинили свою діяльність дві грецькі школи – в монастирі Святого Хреста і іноземних мов у Яффі.

Новий розвиток подій відбувся після повернення делегації. У жовтні Мелетій Метаксіс у провідних газетах Константинополя опублікував статтю “Вимоги арабомовних православних Палестини”, де стверджував про необґрунтованість вимог з історичної і правової точок зору. На тлі зволікання з вирішенням свого питання обурені араби 22 листопада захопили деякі монастирі Єрусалима. Патріарх скликав екстрену нараду синоду, на якій було вирішено звернутись до губернатора, щоб силоміць змусити покинути монастирі. Лише через декілька днів монастирі були полишені. Однак після усунення губернатора спроба повторилась, і Даміан звернувся за допомогою до константинопольського патріарха, чим фактично перейшов на грецький бік [Вести с православного Востока 1910, вып. 1, 147]. Подальші події склались не на користь арабів. Уряд младотурків після провалу путчу 31 березня 1909 року перейшов на відверто шовіністичні і централістські позиції. Оскільки Святогробське братство було давнім союзником Порти, то в контексті цієї політики і були вироблені положення, що відтепер зводили досягнення революції майже нанівець.

Урядове розпорядження складалося з одинадцяти пунктів, згідно з якими майже всі вимоги арабської сторони відкидались, за винятком створення змішаної ради, повноваження якої стосувались таких сфер, як освіта, медицина, допомога бідним тощо. На задоволення цих потреб із доходів братства виділялось 30 тисяч злотих. Рада мала складатись із дванадцяти обранців, половина мала бути від мирян, а половина від агіотафітів. За жеребом через півроку троє депутатів відбували, а троє з інших міст їх заступали. Мініатюрний парламент відкрився в кінці 1910 року,

його сесії тривали до середини липня 1913 року, що було третім завершальним етапом революції, і боротьба з режимом агіотафітів звужилась до боротьби за розподіл фінансів [Вести с православного Востока 1911, 457].

Урядове розпорядження викликало глибоке розчарування і зневіру в суспільства. У цей час повернулись такі зненавиджені під час революції особи, як митрополит назаретський Феофан, скевофілакос Євфимій, а прихильність патріарха здобули грекомани, такі як нотабль Хайфи Михайло Хабаїб, що від самого початку революції були на боці грецької сторони [Освящение русского храма... 1914, 98]. Часто навіть куці повноваження парламенту при роз'ясненні малозрозумілих положень урізались турецьким урядом. Раді було заборонено призначати і звільняти вчителів. Але найбільше розчарування викликали егоїстичні сварки за розподіл коштів між обранцями від Єрусалима і інших міст. Ворожнеча доходила до того, що депутати між собою навіть не спілкувалися, і спроба прихильного арабам губернатора Єрусалима примирити ворогуючі сторони зазнала невдачі. Оздоровити діяльність парламенту намагався Халіль Сакакіні, який на скликаному 24 липня 1912 року зібранні в церкві святого Якова закликав переобрати всіх членів ради [Вести с православного Востока 1912, 413–231]. Однак сама структура парламенту давала мало шансів на оновлення. Неприйнятні для себе рішення агіотафіти для форми могли записати у протокол, але реально їх саботували. Врешті рада завершила свій термін у липні 1913 року, що можна вважати за кінець революції. Здавалось, що парламент більше не відновиться, але в червні того ж 1913 року в Парижі відбувся Арабський конгрес. Турецький уряд вирішив домовитись із діячами арабського руху і в контексті цієї політики поновив парламент у грудні. Засідання ради тривало до початку Першої світової війни і було останнім залишком революційних досягнень [Вести с православного Востока 1910, вып. 3, 480].

Отже, революційна спроба скинути агіотафітський режим зазнала поразки, але вона зорала глибоку межу у свідомості арабської православної спільноти і змінила її ідентичність. Представники інтелігенції, що не відділяли себе від греко-візантійської спільноти, під час революційних подій починають усвідомлювати себе як невід'ємну складову арабського світу і арабської культури.

Революція пробудила культурне відродження, виникла преса. У 1908 році Ілля Закка видає газету “Сурма” в Єрусалимі, того ж року в Хайфі виходить журнал “Перли”, редагований Халілем Бейдасом, і газета “Кармель”, редагована колишнім православним Наджібом Насером, з 1911 року в Яффі Дауд Ісса починає видавати газету “Палестина”. Світська арабо-православна інтелігенція засновує свої або з арабами інших конфесій надконфесійні навчальні заклади, культурно-просвітні гуртки, благодійні товариства. Халіль Сакакіні засновує школу “Дустурія” з новаторськими методами викладання, в Наблусі у 1911 році місцева інтелігенція засновує Арабське наукове товариство. Цьому п’ятирічному пробудженню арабо-православної спільноти Палестини після чотирьохсотрічного сну Халіль Сакакіні дав назву за найменуванням свого памфлету 1913 року “ан-Нагда аль-урсузуксія” (“Православний ренесанс”) [Bawalsa 59]. Із її завершенням створюється окрема від існуючої на утриманні грецькою ієрархією соціальна інфраструктура, яка співіснує з останньою в патріархії до сьогоднішнього дня.

ЛІТЕРАТУРА

Базили К. М. Сирия и Палестина под турецким правительством. Одесса, 1875.

Базили К. М. Записка Базили, переданная арх. Порфирию в Константинополе в 1843 г. по распоряжению посланника Титова // Материалы для биографии епископа Порфирия Успенского. Т. 1. Санкт-Петербург, 1910.

Вести с православного Востока // **Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества (СИППО).** 1905. Т. XVI. Вып. 4.

Вести с православного Востока // **СИППО.** 1906. Т. XVII. Вып. 1.

Вести с православного Востока // **СИППО.** 1907. Т. XVIII. Вып. 2.

Вести с православного Востока // **СИППО.** 1909. Т. XX. Вып. 2.

Вести с православного Востока // **СИППО.** 1910. Т. XXI. Вып. 1.

Вести с православного Востока // **СИППО**. 1910. Т. XXI. Вып. 3.

Вести с православного Востока // **СИППО**. 1911. Т. XXII. Вып. 3.

Вести с православного Востока // **СИППО**. 1912. Т. XXIII. Вып. 3.

Жузе П. Из истории Иерусалимской церкви // **Православный собеседник**. 1910. Июль–август.

Жузе П. Из Сирии // **СИППО**. 1906. Т. XVII. Вып. 4.

Краткая история Иерусалимской Патриархии. Календарь / Jerusalem-patriarhate. Inf.

Крымский А. Е. **История новой арабской литературы**. Москва, 1971.

Леонтьев А. И. Реформа церковного управления в Иерусалимской патриархии // **СИППО**. 1911. Т. XXII. Вып. 2.

Освящение русского храма во имя св. пророка Ильи на горе Кармиле (корреспонденция из Иерусалима) // **СИППО**. 1914. Т. XXV. Вып. 1.

Померанцев И. Патриарший кризис в Иерусалиме (13 декабря 1908 г. – 16 февраля 1909 г.) // **СИППО**. 1909. Т. XX. Вып. 2.

Соколов И. И. Святогробское братство в Иерусалиме. Исторический очерк // **СИППО**. 1906. Т. XVII. Вып. 1.

Титов В. П. О православии на Востоке (Первая записка константинопольского посланника В. П. Титова от 19 января 1848 года) // **Материалы для биографии епископа Порфирия Успенского**. Т. 1. Санкт-Петербург, 1910.

Турция. Последние известия // **Московские Ведомости**. 28 февраля 1909.

Успенский П. Записка об унии в пределах Антиохийского патриархата, представленная 26 января 1847 года г. графу Протасову // **Материалы для биографии епископа Порфирия Успенского**. Т. 1. Санкт-Петербург, 1910.

Якушев М. И. **Христианские субъекты Османской Империи – Антиохийский и Иерусалимский патриархаты в политике Российской империи: 30-е гг. XIX – начала XX вв.** Диссертация. Москва, 2009.

Bawalsa N. Unpacking the modern national self: the diary of Khalil al-Sakakini // repository. library. georgetown. edu/ bistream/ handle/ 10822/ 552824/ Bawalsa Nadim. Pdf? sequence

Ben-Bassat Y., Ginio E. **Late Ottoman Palestine: The period of young Turk rule.** London, 2011/ / books. googl. com ua/ books? id The First Church //www.jerusalem-patriarchate.info/en/historian. htm

Khildani H. **Modern Christianity in Holy Land.** Bloomington, 1993. //books. googl. com. ua / books? id

Matossian B. The Young Turk Revolution: Its impact on religious politics of Jerusalem (1908–1912) //digitalcommons. unl. Edu

Vatikiotis P. J. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem between Hellenism and Arabism, 1993 //www.highbeam.com

تقرير مرفوع من وفود الشعب الارثوذكسي في انحاء فلسطين الموجودين بالقدس الشريف الى معالي اللجنة التحقيقية المرسله من قبل الحكومة السنية 1909

(Рішення, надане делегацією православної спільноти Палестини урядовій слідчій комісії. 1909 рік, б.м.).